

Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна

Олег Приймак, Юлія Приймак, Запорізький національний університет

Публікація присвячена проблемі корекції об'єкта, що відбулася в ході соціального експерименту одного з перших вітчизняних соціологів, учня Огюста Конта – Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818–1893 рр.). У відповідності до стану соціологічної науки останньої чверті XIX ст. сформульовано визначення поняття «соціальний експеримент». Виявлені причини соціального експерименту, що був проведений Д. А. Столипіним протягом 1874–1893 рр. в с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії. Серед них у якості головних вказані криза поміщицького господарства та селянське малоземелля в умовах розгортання аграрного капіталізму на Півдні України. Доведено, що мета соціального експерименту цілком співпадала з напрямком пошуку імперською верхівкою соціальної опори на селі. Аналіз історичних джерел дозволив авторам встановити, що сутність його полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях за для підвищення рентабельності останніх та популяризації серед місцевого селянства провідних на той час інтенсивних форм ділянкового господарювання. У відповідності до соціологічної концепції Д. А. Столипіна об'єктом експерименту стали місцеві селяни, яким пропонувалося розірвати господарські зв'язки з сільською общиною і отримати хутори у середньострокову оренду. Формулювання критеріїв порівняльного аналізу уможливило виокремлення в ході експерименту трьох етапів: 1874–1877 рр., 1878–1888 рр., 1889–1893 рр. Головним аргументом на користь такого підходу став не стільки факт внесення змін до орендних угод з хуторянами, скільки залучення до експерименту селян з різних соціальних страт. Автори встановили, що якщо на першому етапі хуторянами стали представники куркульської та заможної страт селянства, то на другому – серед заможних орендарів був один середняк, а на третьому – заможних та середняків було порівну. Соціальний експеримент Д. А. Столипіна охарактеризовано в публікації як найдовший в історії вітчизняної соціології.

Ключові слова: соціолог; послідовник; соціальний дослід; соціальний статус; поміщик; хуторянин; селянство; історична соціологія

Correction of the object of social experiments D. A. Stolypin

Oleg Primak, Yulia Priymak, Zaporizhzhya National University

The publication deals with the problem of correction of an object that occurred during the social experiment carried out by one of the first Russian sociologists, a follower of Auguste Comte, Dmitry Arkadievich Stolypin (1818 – 1893). In accordance with the level of development of sociological science of the last quarter of the XIX century the definition of the concept of «social experiment» was formulated. The reasons for the social experiment, conducted by D.A. Stolypin during 1874 – 1893 in Mordvinovka Village of Berdyansk District of Taurida Governorate (present Mordvinovka Village in Melitopol District of Zaporozhye Region) were identified. Among them, as the main ones, are indicated the crisis of landlord economy and peasant land shortage, in the conditions of the development of agrarian capitalism in the south of Ukraine. It is proved that the goal of the social experiment completely coincided with the direction of the search for social support in the village by the imperial top. The analysis of historical sources allowed the authors to establish that its essence was to create rental farms on landowner lands increasing the profitability of the latter and to popularize among the local peasantry the leading forms of intensive local economic management.

Research revealed that in accordance with the sociological concept of D.A. Stolypin local peasants were the object of the experiment, who were asked to break economic ties with the rural community and get the farm in the medium-term lease. The formulation of criteria for comparative analysis made it possible to distinguish three stages in the course of the experiment – 1874-1877 years, 1878-1888 years, 1889-1893 years. The main argument in favor of such approach was not the fact of introducing changes in lease agreements with farmers as much as the involvement of peasants from different social strata in the experiment. Authors found that at the first stage farmers were the representatives of the kulak and prosperous strata of the peasantry, at the second – among the wealthy tenants there were peasants of medium welfare, and at the third – the wealthy and middle peasants were equally divided. The intermediate results of the social experiments by D.A. Stolypin, which were researched in terms of improvements of material facilities, increasing the area of cultivated land and monetary

incomes, including farmers in the channels of upward vertical social mobility and changing their social status. At the same time, the article emphasizes that scientific heritage of O. Comte, A. Smith, G. Spencer, as well as the foreign experience of agrarian transformations and knowledge of local economic traditions which were used by sociologist-amateur betrayed the ideas of the formed farm settlement. Social experiment D.A. Stolypin is described in the publication as the longest in the history of national sociology.

Keywords: *sociologist; follower; social experiment; social status; landowner; farmer; peasantry; historical sociology*

Коррекция объекта социальных экспериментов Д. А. Столыпина

Олег Приймак, Юлия Приймак, Запорожский национальный университет

Публикация посвящена проблеме коррекции объекта, которая произошла в ходе социального эксперимента одного из первых отечественных социологов, ученика Огюста Конта – Дмитрия Аркадьевича Столыпина (1818–1893 гг.). В соответствии с уровнем развития социологической науки последней четверти XIX в. сформулировано определение понятия «социальный эксперимент». Выявлены причины социального эксперимента, проведенного Д. А. Столыпиным в течение 1874–1893 гг. в с. Мордвиновка Бердянского уезда Таврической губернии. Среди них в качестве главных указаны кризис помещичьего хозяйства и крестьянское малоземелье в условиях развертывания аграрного капитализма на Юге Украины. Доказано, что цель социального эксперимента вполне совпала с направлением поиска имперской верхушкой социальной опоры в деревне. Анализ исторических источников позволил авторам установить, что сущность его заключалась в создании арендных хуторов на помещичьих землях для повышения рентабельности последних и популяризации среди местного крестьянства ведущих в то время интенсивных форм участкового хозяйствования. В соответствии с социологической концепции Д. А. Столыпина объектом эксперимента стали местные крестьяне, которым предлагалось разорвать хозяйственные связи с сельской общиной и получить хутора в среднесрочную аренду. Формулирование критериев сравнительного анализа позволило выделить в ходе эксперимента три этапа: 1874–1877 гг., 1878–1888 гг., 1889–1893 гг. Главным аргументом в пользу такого подхода стал не столько факт внесения изменений в арендных соглашениях с хуторянами, сколько привлечение к эксперименту крестьян из разных социальных страт. Авторы установили, что если на первом этапе хуторянами стали представители кулацкой и зажиточной страт крестьянства, то на втором – среди зажиточных арендаторов был один середняк, а на третьем – зажиточных и середняков было поровну. Социальный эксперимент Д. А. Столыпина охарактеризован в публикации как самый длительный в истории отечественной социологии.

Ключевые слова: *социолог; последователь; социальный опыт; социальный статус; помещик; хуторянин; крестьянство; историческая социология*

Постановка проблеми.

Розуміння сутності соціальних явищ та процесів в українському селі др. пол. XIX ст. – поч. XX ст. неможливе без врахування регіонального аспекту. В цьому контексті у сільській місцевості північного Приазов'я чітко простежувались дві тенденції, а саме зростання кризи поміщицького господарювання та поглиблення диференціації в середовищі хліборобів. Хоча в умовах порівняно вищої капіталізації аграрного сектору вони компенсували одна одну в площині земельної оренди, селянське мало- та дальнотемелля гальмувало поширення товарного вирощування збіжжя. Означені тенденції й стали у Приазов'ї причиною чисельних соціальних експериментів в агрокультурній сфері. Аналогів їм не було в інших регіонах України. Можливість використання їх історич-

ного досвіду в умовах реформування аграрного сектору сучасної України визначає актуальність цієї публікації.

Один із таких експериментів проводився у с. Мордвиновка Бердянского повіту Таврійської губернії (нині Мелітопольського району Запорізької області). Автором його став учень та активний послідовник засновника соціологічної науки й позитивізму Огюста Конта – Дмитро Аркадійович Столипін. Соціологічні дослідження його не лише більш ніж на півстоліття випередили визнані у світі як найдовші Хотторнські соціальні експерименти Е. Мейо (США, 1924–1936 pp.), а й тривали на 7 років більше. Але на сьогодні в Україні є забутими не лише ім'я цього відомого в свій час у широких колах громадського діяча та соціолога-аматора, а й його діяльність, що лише підсилює актуальність статті.

Мета публікації полягає в дослідженні корекції об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна з позицій досягнень сучасної історії соціології та історичної соціології.

Аналіз досліджень і публікацій.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити два етапи – кін. XIX – поч. XX ст., кін. XX – поч. XXI ст. На першому етапі короткі згадки про Д. А. Столипіна як економіста, письменника, прихильника позитивної філософії Огюста Конта знаходимо у словнику В. Даля [2, с. 272]. В ці ж роки в контексті критики столипінської аграрної реформи про соціолога-аматора згадав народник П. М. Качаровський [5, с. 138]. На сучасному етапі інформацію про зацікавленість Дмитром Аркадійовичем проблемою можливості використання досягнень соціологічної науки у вирішенні аграрного і селянського питань знаходимо також в працях П. М. Зирянова [3, с. 8], І. А. Голосенка [1, с. 12] та А. І. Карагодіна [4, с. 176], а також у змісті виданих у 2006 р. ювілейних видань, присвячених 100-річчю початку столипінських перетворень. Але в дослідженнях останніх ім'я Дмитра Аркадійовича згадується лише поряд із іменем його двоюрідного племінника – міністра внутрішніх справ Петра Аркадійовича Столипіна. Цей факт сам по собі актуалізує питання повернення імені Д. А. Столипіна до переліку засновників вітчизняної соціологічної науки й вимагає детального дослідження не лише теоретичної, а й практичної спадщини останнього. Слід додати, що окремі розвідки були здійснені авторами даної статті у попередніх публікаціях [6-7]. У тексті цієї статті ми зосереджуємо увагу не на біографії, еволюції світогляду чи соціологічних поглядів, а саме на ході соціального експерименту Д. А. Столипіна з урахуванням здійснених ним змін у концепції та об'єкті.

Виклад основного матеріалу.

Ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. спрямували розвиток Російської імперії на шлях ринково-капіталістичної трансформації. Разом із цим решткам патріархальності в суспільстві належала вагома роль, що суттєво гальмувало раціоналізацію життя різних верств та прошарків. У повсякденні південноукраїнського селянства ці залишки мали прояв не лише в господарській та агрокультурній, а й в соціальній сферах. Поєднання таких чинників, як традиційний спосіб відтворення, патріархальність родинного побуту, триваючий процес освоєння ґрунтів, екстенсивний характер господарювання в певну систему

стало причиною виникнення в сільській місцевості Півдня України таких об'єктивних явищ, як перенаселення та земельний голод. Неврожай початку 90-х рр. XIX ст. лише підсилив значущість цих моментів й став приводом для пошуку ефективних шляхів з передкризової ситуації. Останній в регіоні мав місце як на рівні самоорганізації селянства так і серед провідних громадських діячів того часу, які вдалися до реалізації низки соціальних експериментів.

Різноманіття цих науково-дослідних, інтуїтивних, а інколи й ідеологізованих пошуків спонукають не лише до детального аналізу. Насамперед, на нашу думку, доцільно охарактеризувати те теоретичне та соціальне підґрунтя, на якому відбувалася реалізація, вдосконалення методики, підтвердження гіпотез й доведення актуальності, валідності таких експериментів.

З огляду на рівень тогочасної науки соціальний експеримент можна визначити як метод емпіричного дослідження, що базувався на активному, цілеспрямованому втручанні суб'єкта у процес наукового пізнання явищ та предметів реальної соціальної дійсності шляхом створення контрольованих та керованих умов, що дозволяли виокремити певні якості, зв'язки в досліджуваному чи створеному об'єкті та багаторазово їх відтворювати [6, с. 111]. З цього визначення витікало, що в агрокультурній сфері саме такий різновид експерименту був найбільш складною та ефективною технологією практичного пізнання. Він припускав використання результатів спостереження, порівняння та вимірювання. Крім того, специфіка його полягала в можливості активного впливу на створену соціально-господарську одиницю з метою корекції, вдосконалення, надання риси саморозвитку останній. Логічно в цьому контексті, що автори таких соціальних дослідів не обмежувалися лише пасивним спостереженням створених ними в селянському просторі форм організації праці, а й свідомо втручалися в процес їх генези. Популяризація отриманих результатів уможлилювала, таким чином, стимулювання соціального розвитку села та підтверджувала статус піонера в оточенні експериментатора. Крім того, важливе місце у визначеному процесі займала й така складова, як доведення життєздатності теоретичної основи, на яку спирався автор.

Загальна логіка соціального експерименту в агрокультурній сфері др. пол. XIX – поч. XX ст. полягала в обранні у якості об'єкта дослідження певної групи селян з метою впливу на них обра-

ними специфічними засобами для простеження напряму, розміру та сталості змін показників діяльності чи поведінки спільності. Соціальний експеримент, на думку південноукраїнських аграрних дослідників, обумовлював внесення змін в традиційні соціальні, господарські та побутові відносини селян та контроль за впливом цих чинників на діяльність та поведінку окремих представників стану. За таких умов визначена пошуково-дослідна діяльність виконувала найважливіші пізнавальні функції виявлення валідності попередньо встановлених гіпотез, отримання нового знання, а також практичної перевірки ефективності різноманітних технологій та методів соціального впливу на цільові групи селян з метою подальшого вдосконалення та розвитку форм їх господарювання. При цьому слід підкреслити, що на Півдні України соціальні експерименти в агрокультурній сфері проводилися в комплексі з методами спостереження та опитування, що цілком відповідало рівню тогочасних соціологічних знань.

Соціальні експерименти, що проводилися на Півдні України власниками великих приватних земельних маєтностей, були цілком закономірним явищем, оскільки являли собою відображення процесу становлення серед провідних кіл суспільства підприємницької свідомості. Втім, ні Вассал, ні Грант під час спроб впровадження ділянкової системи господарювання серед селянства не змогли обрати ту контактну цільову групу, яка б сприйняла прогресивні на той час пропозиції. Інтуїтивно відчувши економічний дисбаланс у дворянських маєтностях та ознаки дестабілізації селянської общини, ці поміщики без належного попереднього аналізу та доцільної адаптації застосували в ході експериментів іноземний досвід індивідуалізації селянського господарювання.

Найбільш вдалим серед них були соціальні експерименти голови хуторської комісії Московського Імператорського товариства сільського господарства, члена Московського психологічного товариства, місцевого поміщика, двоюрідного дядька відомого реформатора Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818–1893 рр.) [7, с. 136].

У якості об'єкта соціального експерименту цей соціолог-аматор обрав селян із розташованої поблизу його приватного маєтку общини с. Мордвинівки. В цілому, в досліді прийняли участь 22 селянські родини загальною кількістю 191 особа. Всі сім'ї (за типовою ознакою)

були великими патріархальними та складеними. З них 55 чоловіків та 54 жінки працездатного віку, а також 38 хлопчиків та 48 дівчат. Слід також додати, що напередодні заключення угоди з Д. А. Столипіним для забезпечення власних господарств робочою силою 15 родин утримували 19 наймитів [6, с. 440-442].

Соціальний експеримент зі створення орендних ділянкових селянських господарств, що проводився Д. А. Столипіним поблизу с. Мордвинівки, умовно можна поділити на три етапи: 1874–1877 рр., 1878–1888 рр., 1889–1893 рр. Протягом кожного з них дослідник корегував умови контракту, збільшував орендну плату, зводив нову групу хуторів.

Перший етап розпочався влітку 1874 р. Відправним його моментом стало відвідання Дмитром Аркадійовичем розташованих поблизу його маєтку на казенних землях хуторів братів Калмикових [11, с. 14] та колонії менонітів, розмір надільної родинної ділянки яких він взяв за основу під час нарізки площі хутора. По приїзді 4 червня 1874 р. він віддав своєму прикажчику наказ про заснування поблизу с. Мордвинівки восьми орендних хуторів.

Зведення садиб закінчилося восени того ж року. Останні разом із городами та садами розташовувалися попарно на площі 624 кв. сажнів кожна. На межі кожної пари хуторів знаходилася криниця. Первинний варіант орної ділянки землі складав 60 десятин. При цьому орендна плата за кожну десятину з метою заохочення селян встановлювалася Д. А. Столипіним нижче, ніж звичайно й дорівнювала 2 карбованцям 40 копійкам [9, с. 15].

Слід підкреслити, що Д. А. Столипін на першому етапі соціального експерименту витратив певний час на пошук орендарів для створених хуторів, бо селяни зустрічали пропозиції пана з насторогою. В доповідях до Московського Імператорського товариства сільського господарства в цьому відношенні дослідник неодноразово зазначав про консерватизм селян у питаннях сільськогосподарського та агрокультурного покращення. Хутір та общину останні часто порівнювали з перчаткою та рукавицею – «у приватного власника окрема «комірка» для кожного пальця, а в общинній рукавиці вони всі разом і в мороз не мерзнуть, гріють один одного» [8, с. 7]. До того ж патріархальна віра в те, що настане час і по розпорядженню верховної влади вся земля буде передана до рук селян, виявлялася будь-яким неупередженим дослідником села [9, с. 6].

Перша група хуторів була віддана в оренду місцевим мордвинівським селянам, серед яких переважну більшість склали українці та росіяни. Разом із цим одна з ділянок потрапила в користування німця, який раніше мешкав у розташованій неподалік колонії. Відтак, у жовтні 1874 р. Дмитро Аркадійович підписав угоди про оренду з селянами І. Єлінім, Д. Заматаєвим, Ф. Панасенком, І. Яценком, К. Дидічкіним, А. Синюшевим, Т. Агафоновим та колоністом А. Гензілем.

Аналіз господарської потужності родин хуторян-орендарів дозволяє стверджувати, що всі вони належали до куркульської та заможної верств селян. Всі вони, перебуваючи у складі сільської общини с. Мордвинівки, були достатньо забезпечені полосами надільної землі. У кожного в господарстві нараховувалося не менше 4 коней, 4 волів, 3 корів, 12 овець, 2 плугів, 2 рал, 3 брочки, 1 косарки [6, с. 440-442]. Для наочності вважаємо необхідним навести декілька прикладів, які б дозволили побачити параметри господарсько-майнового забезпечення та соціального статусу родин хуторян першої групи.

Перший хутір отримав в користування Іван Єлін. Сам він був удівцем і на момент заключення угоди мав вік 65 років. Втім, цей селянин не відділив від себе синів, які й почали вести господарство на хуторі. Першому сину було 39 років, його дружині – 38, їх синам – 14, 10, 4, а дочці – 6. Другий син та невістка мали вік по 37 років та виховували трьох дочок – 14, 6 та 3 років відповідно. Загальна кількість осіб на хуторі, таким чином, дорівнювала дванадцяти. Крім того, з 1-го жовтня по 1-ше травня І. Єлін наймав робітника, платня якому становила 42 крб.

Родина першого хуторянина належала до заможної верстви. В господарстві налічувалося 6 коней, 2 лоша, 6 волів, 6 корів, 4 голови відгульної худоби, 30 овець та 2 свині. Серед реманенту нараховувалися 1 англійський плуг, 2 рала, 2 борони, 1 жнивна машина, 1 сінокісна машина, 2 віялки, 4 брочки, 4 молотильних катки. Щороку він сплачував Д. А. Столипіну 368 крб. 75 коп. за оренду хутора [8, с. 47].

Парним до попереднього був хутір Дементія Заматаєва. Його родина також складалася з 12 осіб. На момент опису господарю було 64 роки, а дружині – 49. Старший син (36 років) та невістка (37 років) мали двох синів (11 та 4 років) та трьох дочок (15, 9 та 7 років). Молодший син (28 років) та друга невістка (28 років) виховували 8-річного сина. В наймах у Д. Заматаєва перебував один зимовий робітник, якого наймали з 1 жовтня по 9 травня за 38 крб.

В господарстві другої родини хуторян налічувалося 6 коней, 1 лоша, 6 волів, 3 корови, 30 овець, 1 свиня та 1 теля. Сільськогосподарський реманент в родині Д. Заматаєва був добротним та налічував 1 бессарабський плуг, 2 рала, 2 борони, 2 жнивні машини, 1 віялку, 1 залізні граблі, 2 брочки, 1 мажару (чомуось називалася німецьким возом), 3 молотильні катки, 1 сані та 5-ти пудові терези. Слід також додати, що Д. Заматаєв в одній з кредитних спілок м. Бердянська мав внесок в 6 тис. крб., а також орендував в Катеринославському повіті декілька сот. десятин під посів збіжжя. Орендна платня за хутір щороку складала 258 крб. [8, с. 75].

Цікавим був хутір, що здавався в оренду 59-ти річному Кірею Дидічкіну. Дружині його виповнилося 62 роки. Хуторянин не відділив від себе двох синів (27 та 24 років), які з невістками (25 та 21 років) жили при хуторі. Слід додати, що на момент заключення угоди діти були лише у старшого сина (4, 2 та 1 років). Крім 9 осіб родини, при садибі мешкали два наймити – один працював до Пасхи за 20 крб., а другий до 9-го травня за 33 крб.

Господарство К. Дидічкіна було поліпродуктивним, зорієнтованим не лише на рільництво, а й торгівлю. Восени, як правило, він купував на ярмарку достатньо велику кількість худоби, яку вигодував та спродував навесні з вигодою. Наявність при садибі чисельних допоміжних споруд для утримання худоби, а також порівняно кращої за якістю землі була причиною встановлення порівняно вищої орендної плати за хутір розмір якої дорівнював 460 крб. (7 крб. 66 коп. з десятини).

На момент прикажчицької ревізії в господарстві К. Дидічкіна налічувалося 11 коней, 22 вола, 12 корів, 1 теля та 6 овець. Для обробки землі та збирання врожаю він користувався 2 англійськими плугами, 2 ралами, 3 боронами, 1 жнивною машиною, 1 залізними граблями, 2 віялками, 1 машиною для різання, 4 брочками, 1 воловою тачкою на колесах та 3 кам'яними молотарками [8, с. 84].

Вигляд зручних будинків, переваги компактного розташування полів і угідь, сприятливі умови оренди зробили свою справу. Позитивну роль відіграв також той факт, що на третьому році існування кожен з восьми хуторів першої партії дав їх господарям мінімум по 450 крб. чистого прибутку [9, с. 14]. В сільській общині с. Мордвинівки також помітили переваги використання агрокультурних досягнень на ор-

них ділянках хуторян. Тому майбутні орендарі вистроїлися в чергу [9, с. 16].

Поширення серед місцевого сільського населення цікавості до ділянкової системи господарювання спонукало Дмитра Аркадійовича на зведення ще однієї партії хуторів. Будівництво їх тривало протягом 1878 р., наприкінці якого з новими вісьмома орендарями були укладені контракти. Термін дії останніх, як і на попередньому етапі, дорівнював шести рокам. Згідно зі змістом угоди орендар повинен був внести третину пайової плати, остання частина давалася йому в позику на декілька років. До того ж Д.А. Столипін збільшив вартість оренди однієї десятини в середньому до 4,5 крб. [13, с. 7]. Втім, хоча первинний грошовий пай через зростання цін на землю ставав все більшим, селян це вже не лякало.

У 1884 р. угоди з орендарями другої партії хуторів зазнали змін, що дозволяє виокремити другий етап соціального експерименту Д. А. Столипіна в маєтку при с. Мордвинівці. Як і в попередній період орендарями стали місцеві селяни, серед яких четверо були українцями, троє – росіянами та один – німець. Слід також підкреслити, що Дмитро Аркадійович в ході другого етапу вдався до змін ще й у питанні відбору претендентів на статус орендаря. Якщо у 1874 р. останніми стали виключно представники куркульства та заможного селянства, то серед хуторян другої партії був один середняк. Чотири пари ділянкових орендних господарств отримали в користування Н. Лук'янов, В. Шорник, І. Житник, А. Петряник, Д. Іванов, Ю. Бурдін, А. Ширінгер, І. Мандич.

Якщо господарсько-майнове забезпечення та склад родини семи хуторян другої партії нічим не відрізнялися, а інколи були й вищими, ніж у перших, то господарство хуторянина Архипа Петряника було типовим стійким середняцьким. Для прикладу сам господар мав віку 38 років. В його родині нараховувалося 9 осіб. Дружині було 36 років, а дітям – 16, 14, 9, 7, 5, 4, 1 – відповідно. По господарству родина поралася самотійно, без цілорічних або сезонних наймитів. Худоби налічувалося порівняно небагато – 2 коней, 4 волів, 2 корів, 3 телят. Сільськогосподарський інвентар у кількісному відношенні також відрізнявся від аналогічних показників інших хуторян. А. Петряник в цьому контексті мав 1 бессарабський плуг, 1 рало, 2 борони, 2 брочки та 2 катки. Але, ймовірно, цей селянин чимось відрізнявся від інших претендентів на орендний хутір – був хазяйновитим, чесним, наполегливим

у праці тощо. З погляду сьогодення про ці риси можна лише міркувати. Втім, Дмитро Аркадійович Столипін до складу хуторян включив саме його, а не інших односельців. Орендна плата при цьому була у Петряника набагато нижчою – 240 крб. [10, с. 8].

Але наявність достатньої кількості землі, реманенту та худоби, а також відмова від поділу родини оптимізували останніх до висхідної вертикальної мобільності. На момент переукладення контракту у 1884 р. спостерігалася чітка тенденція майнового зрівняння попередніх хуторян-середняків з більш заможними сусідами. Це дало можливість Д. А. Столипіну дещо підняти орендну плату, яка в 1885 р. коливалася від 6 до 7,5 крб. [12, с. 54]. При цьому слід додати, що хуторські господарства все більше показували свою прогресивність. На середину 1880-х рр., наприклад, обов'язковість дотримання складної системи сівозміну та агрокультури призвела до того, що рівень врожайності зернових на їх землях був у 2,5 рази вищим, ніж на сусідніх общинних наділах мордвинівських селян [12, с. 12]. Втім, не дивлячись на зростання серед останніх попиту на покращені орендні ділянки, Д. А. Столипін не продовжив створення хуторів в Бердянському повіті. Натомість у 80-тих рр. він переніс соціальний експеримент у свої маєтності, що розташовувались на території Саратовської та Пензенської губерній.

Третій етап соціального дослідження Дмитра Аркадійовича в мордвинівському маєтку розпочався 1 березня 1889 р. Саме тоді він віддав наказ про заселення третьої (й останньої) партії хуторів. Кількість останніх дорівнювала шести, а форма розташування залишилася традиційною – парною. Всі орендарі були місцевими селянами української та російської національностей. Втім, співвідношення серед них середняків та заможних можна охарактеризувати пропорцією 50:50. До заможної групи відносилися Є. Бурдін, З. Салушев, Ф. Остапонков, а до середняцької – У. Феклістов, Я. Бурдін та М. Айбулу. В середньому на одне господарство останніх припадало 2 коня, 2 корови, 1 віл, 1 німецький плуг, 1 рало, 1 борона, 1 віялка, каток та 1-2 брочки. До того ж звертає на себе увагу й факт зменшення середнього віку орендарів. Наприклад, на момент укладання угоди хуторянину Миколі Айбулу було лише 26 років [13, с. 7].

Висновки.

Таким чином, криза поміщицького господарства та селянське малоземелля в умовах розгор-

тання аграрного капіталізму стали головними причинами соціального експерименту Д. А. Столипіна. Його мета цілком співпадала з напрямком пошуку імперською верхівкою соціальної опори на селі. Сутність його полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях за для підвищення рентабельності останніх та популяризації серед місцевого селянства провідних на той час інтенсивних форм ділянкового господарювання. Об'єктом експерименту стали 22 родини місцевих селян-общинників загальною кількістю 191 особа. Експеримент був реалізований на землях спадкової маєтності Д. А. Столипіна – с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії, протікав у три етапи і тривав 19 років. В ході його Дмитром Аркадійовичем були не лише внесені зміни в концепцію, а й скореговано об'єкт. Якщо на першому етапі (1874–1877 рр.) хуторянами стали представники куркульської та заможної верств селянства, то на другому (1878–1888 рр.) серед заможних орендарів був один середняк, а на третьому (1889–1893 рр.) заможних та середняків було порівну. Відтак, соціальний експеримент Д. А. Столипіна може бути визнаний найдовшим соціальним дослідом

в історії вітчизняної соціології.

Використання ним наукового доробку О. Конта, А. Сміта, Г. Спенсера, а також іноземного досвіду аграрних перетворень та знань місцевих традицій господарювання надали ідеї хуторського розселення сформованого вигляду. Соціальні дослідження Д. А. Столипіна не лише призвели до позитивних результатів, а й отримали перспективи соціальної проєкції. Створені ним орендні хутори стали прототипами ділянкових господарств, що спродувалися Селянським поземельним банком на Півдні України протягом 1906–1917 рр. Спільними рисами цих двох типів хуторів були не лише одноосібний характер господарювання і розмір орної площі ділянки, а й платня, що розраховувалася за допомогою коефіцієнта прибутковості ґрунту.

Публікація є складовою комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Д. А. Столипіна. Подальший пошук може бути спрямований в межах таких аспектів, як проблема ефективності общинного та приватного селянського господарювання, а також соціальна стратифікація південноукраїнського селянства в роботах означеної особистості та ін.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Голосенко И. А. Петр Столыпин и социология Огюста Конта / И. А. Голосенко // Русская жизнь. – 2001. – С. 6-18.
2. Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – СПб., 1906. – Т. 2. – 349 с.
3. Зырянов П. Н. Петр Столыпин. Политический портрет / П. Н. Зырянов. – М.: «Наука», 1992. – 207 с.
4. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1917) / А. И. Карагодин. – Запорожье: «Стат», 1998. – 285 с.
5. Качаровский П. Н. Аграрная реформа и Крестьянский банк / П. Н. Качаровский. – Варшава, 1911. – 621 с.
6. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. – 458 с.
7. Приймак Ю. О. Методологічне підґрунтя соціологічних поглядів Д. А. Столипіна / Ю. О. Приймак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 135-138.
8. Столыпин Д. А. Доклад № 3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства / Д. А. Столыпин. – М.: Типография А. Клейна, 1877. – 102 с.
9. Столыпин Д. А. Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я М. Головина, 1892. – 20 с.
10. Столыпин Д. А. Учение Конта. Начало социологии. По вопросу об организации земельной собственности и пользовании землей / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я М. Головина, 1893. – 15 с.
11. Столыпин Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я А. Гатцука, 1874. – 18 с.
12. Столыпин Д. А. Научные очерки. Начала социологии / Д. А. Столыпин. – М.: Типография А. Гатцука, 1890. – 66 с.
13. Столыпин Д. А. Научный прогресс и ретроградная метафизика в области сельскохозяйственных учений. Селения на новых местах / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я А. Гатцука, 1890. – 18 с.

REFERENCES

1. Golosenko, I.A. (2001) Petr Stolypin i sotciologiiia Ogiusta Konta [Peter Stolypin and the sociology of Auguste Comte]. *Russkaia zhizn*, 6-18 [in Russian].
2. Dal, V. (1906). *Tolkovyi slovar [Explanatory Dictionary]*. (Vol. 2). Saint Petersburg [in Russian].
3. Zyrianov, P.N. (1992). *Petr Stolypin. Politicheskii portret [Peter Stolypin. Political portrait]*. Moscow: «Nauka» [in Russian].

4. Karagodin, A.I. (1998). *Istoriia Zaporozhskogo kraia (1770–1917) [History of Zaporozhye Region (1770–1917)]*. Zaporozhe: «Stat» [in Ukrainian].
5. Kacharovskii, P.N. (1911). *Agrarnaia reforma i Krestianskii bank [Agrarian reform and the Peasant Bank]*. Varshava [in Russian]
6. Pryjmak, O.M. (2012). *Seljanstvo Pivdennoi Ukrainy: socialna istorija kincja XIX – pochatku XX stolitj [Peasantry of Southern Ukraine: social history of the late XIX - early XX centuries]*. Zaporizhzhja: Zaporizkij nacional'nyj universytet [in Ukrainian].
7. Pryjmak, Ju.O. (2011). Metodologichne pidgruntja sociologichnykh poghljadiv D. A. Stolypina [Methodological basis of sociological views D. A. Stolypin]. *Visnyk Akademiji praci i socialnykh vidnosyn Federaciji profspilok Ukrainy*, 2, 135-138 [in Ukrainian].
8. Stolypin, D.A. (1877). *Doklad № 3 v Komissiiu Moskovskogo Imperatorskogo Obshchestva selskogo khoziaistva po voprosu o khutorakh i sovremennom sostoianii krestianskogo khaziaistva [Report number 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of farms and the current state of the peasant economy]*. Moscow: Tipografia A. Kleina [in Russian].
9. Stolypin, D.A. (1892). *Ob ustroistve arendnykh khutorov na vladelcheskikh zemliakh i krestianskom khoziaistve vobshche [On the device rental farms on the owner's land and farms in general]*. Moscow: Tip-ia M. Golovina [in Russian].
10. Stolypin, D.A. (1893). *Uchenie Konta. Nachalo sotciologii. Po voprosu ob organizatsii zemelnoi sobstvennosti i polzovanii zemlei [Teachings of Comte. The beginning of sociology. On the issue of the organization of land ownership and land use]*. Moscow: Tip-ia M. Golovina [in Russian].
11. Stolypin, D.A. (1874). *Pravo na zemliu [Right to land]*. Moscow: Tip-ia A. Gattcuka [in Russian].
12. Stolypin, D.A. (1890). *Nauchnye ocherki. Nachala sotciologii [Scientific essays. The beginnings of sociology]*. Moscow: Tipografia A. Gattcuka [in Russian].
13. Stolypin, D.A. (1890). *Nauchnyi progress i retrogradnaia metafizika v oblasti selskokhoziaistvennykh uchenii. Seleniia na novykh mestakh [Scientific progress and retrograde metaphysics in the field of agricultural studies. Villages in new places]*. Moscow: Tip-ia A. Gattcuka [in Russian].

Приймак Олег Миколайович

Доктор істор. наук, доцент
Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Primak Oleg

Dr., Assoc. Prof.
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

Email: olegpriimak75@gmail.com

ORCID 0000-0003-0896-1431

Приймак Юлія Олександрівна

Кандидат соц. наук, доцент
Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Primak Yulia

PhD, Assoc. Prof.
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

Email: priimakyulia@gmail.com

ORCID 0000-0002-8575-9045

Цитування: Приймак О. М. Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна / О. М. Приймак, Ю. О. Приймак // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 77-84.

Citation: Primak, O.N., & Priymak, Yu.O. (2019). Korektsiia obiekta sotsialnykh eksperymentiv D. A. Stolypina [Correction of the object of social experiments D. A. Stolypin]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 77-84.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 22.03.2019